

4. Сутність явища абсентеїзм. - [Електорний ресурс]: Режим доступу: http://www.djereho.com/index.php?option=com_content&task=view&id=4155&Itemid=71
5. Blondel J., Sinnott R. Svensso P. People and Parliament in the European Union: Participation, Democracy, and Legitimacy/ J. Blondel, R. Sinnott, P. Svensso. - Oxford: Clarendon Press, 1998. P. 41.
6. Артемова А.Г. Мотивы участия и неучастия в голосовании / А.Г. Артемова // Электоральная политология: теория и опыт России / [Под ред. Л.В. Сморгунова.] - СПб., 1998. С. 149—156.
7. Галкин А.А. О сенсации, которая не состоялась // Полис. 2004. № 1. С. 6—9.
8. Viros M.R. A Qualitative Approach to Electoral Abstention [Електронний ресурс] / Viros M.R. - Режим доступа <http://www.recerca.net/bitstream/2072/1369/1/ICPS98.pdf>.
9. Джандубаева Зурида Заудиновна. Абсентеизм как феномен современной российской

практики / З.З. Джандубаева: дис. ... кан. социолог. наук : 22.00.04- Москва, 2005- 134 с.

10. Кулеба О. Абсентеїзм як форма низької політичної участі / О. Кулеба, М. Бучин // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку : [збірник наукових праць] / НАН України, Інституту народознавства, Інститут українознавства імені І. Крип'якевича, Національний університет "Львівська політехніка" ; [редколегія: Я. Ісаєвич (голова) та інші]. - Львів : Видавництво Національного університету "Львівська політехніка", 2011. - Випуск 23. - С.98-102.

Циркін Ігор Маркович,
здобувач НПУ імені М.П. Драгоманова

УДК 32 : 321 .01 + 342.5

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Аналізується роль і основні напрями реалізації громадянської освіти в системі чинників формування політичної культури трансформаційного суспільства.

Ключові поняття: особистість, політика, культура, політична культура, громадянська освіта, виховання.

Анализируется роль и основные направления реализации гражданского образования в системе факторов формирования политической культуры трансформационного общества.

Ключевые понятия: личность, политика, культура, политическая культура, гражданское образование, воспитание.

The role and main areas of civic education in the factors shaping the political culture of the transformation of society.

Key concepts: identity, politics, culture, political culture, civic education, education.

На формування політичної культури особистості впливає низка детермінант внутрішньо- та зовнішньополітичного характеру. До базових з них варто віднести:

- трансформації політичної системи як системи суспільного управління й прийняття рішень та траєкторію розвитку політичного режиму (від авторитарного до гібридного або демократичного, від напіввільного до вільного (або, навіть у зворотньому напрямку);

- роль політичних еліт та лідера держави – як уособлення та транслятора національних цінностей, взірця для особистості або антипода її політико-культурної моделі, що була сформована на іншому етапі суспільної трансформації. При цьому, аналізуючи вплив лідерів на

формування політичної культури особистості варто враховувати проблеми легітимації, механізми зміни та моделі взаємодії лідерів із політичною системою;

- геополітичний контекст трансформації країни та вплив стратегічних партнерів, наявність політичної, економічної, безпекової залежності, глобальні та регіональні впливи на формування політичної культури, їхнє нівелювання або взаємопосилення, гомогенність або фрагментарність політичної культури нації, історичної пам'яті та ідентичності тощо;

- систему й базові принципи освіти та виховання особистості як один з найважливіших ендогенних чинників політичного процесу, який впливає на стабільність, ефективність та перспективи подальшого розвитку політичної системи в цілому та формуванню політичної культури кожної окремої особистості шляхом соціалізації та громадянської освіти.

Важливою складовою освітнього процесу в сучасних демократичних країнах є *громадянська освіта*. Демократія може бути стійкою, а демократичні зміни – успішними лише за умови, якщо громадяни мають необхідні для громадянської участі знання, уміння і бажання їх застосовувати на практиці. Саме ці знання, уміння й установки визначають структуру громадянської компетентності, яку повинна формувати освіта в галузі демократії. Термін «громадянська освіта» вживається для позначення інтегративної педагогічної технології формування громадянських чеснот населення, передусім молоді. Громадянська освіта є визнаним засобом політичної соціалізації, формою заохочення громадян до активної і відповідальної участі в ухваленні спільних рішень. Навчаючи молодь мирних способів політичної поведінки, прийомів розв'язання соціальних проблем і конфліктів, впливу на владу тощо, громадянська освіта сприяє подоланню політичної апатії, анемії, допомагає кожному визначитись щодо своїх політичних інтересів та способів їх задоволення. Громадянська освіта як освітній проект і як певна громадсько-педагогічна технологія має глибоку історію і тісний зв'язок із демократичною теорією і практикою освіти, передусім у США. У працях теоретиків громадянської освіти досить ґрунтовно опрацьовані питання про сутність громадянської освіти та її структуру, визначено обсяг необхідних "громадянських знань", досліджено зв'язок між громадянською освітою та формуванням особистості, сформульовано стратегічну мету і завдання розвитку громадянської освіти [1].

На думку М. Іванова найбільш обґрунтованим виглядає підхід згідно з яким під «громадянською освітою» розуміється система навчально-виховних заходів метою яких є формування свідомого громадянина, здатного спираючись на закон захищати свої права та надавати підтримку силам, які реально можуть представляти його інтереси. Ним відзначається, що поняття „політична освіта” часто вживається поруч з поняттям “політологічна освіта”. Згідно методологічних міркувань дослідника, дана проблема вирішується шляхом тлумачення поняття «політична освіта» як певної системи передачі знань про політичне життя засобами всіх соціальних інституцій, які поширюють знання про нього. Під «політологічною освітою», скоріше всього, слід розуміти систему фахової освіти спеціалістів в галузі політичного процесу. Поняття «демократична політична освіта», хоча і збігається за критеріям з базовим поняттям, тобто «політична освіта» але є як би його “конкретним проявом”, оскільки саме такий характер освіти є природним для неї та дозволяє їй бути не чим іншим як засобом опанування багатостороннього людського досвіду, в тому числі і в політичній сфері [2; с.45].

Ми приєднуємось до висновків дослідження М. Іванова, що основні характеристики політичного знання в умовах сучасного світу, а особливо, суспільства, що трансформується – його постійна незавершеність, відсутність оцінок, що претендують на конечність узагальнень і принципова відмова від моноцентричних уявлень на користь визнання співіснування різних, що не піддаються зведенню в єдине ціле наукових ідей, стилів мислення, між якими можливий продуктивний діалог. зміна уявлень про політичне знання вимагає відмови від нормативної моделі освіти, яка уніфікує людську індивідуальність і не залишає місця для пізнавальної ініціативи, на користь відкритої моделі. Перетворення переданої інформації в знання відбувається через творче осмислення інформації реципієнтом: співвіднесення з фоновим знанням, особистим досвідом і переживанням, нормами, які висуваються соціальним оточенням [3;с.313].

Демократична освіта, на відміну від класичної професійної або загальної середньої освіти має бути спрямована на оцінку рівня таких характеристик, як здатність до продуктивної взаємодії, толерантність, відповідальність, готовність до самостійного вибору, ставлення до демократичних цінностей тощо. Слід здійснити перехід від предметно-орієнтованого до критеріально-орієнтованого типу політичної освіти, логіку і зміст якого складають не сума знань та вмінь з окремих питань, а певні якості особистості, характер її мислення, соціальної культурної орієнтації. Політична освіта це не тільки знання, але в значній мірі – вміння і навички, які є основою будь-якої соціальної дії, мотивом участі в громадському житті демократичного суспільства. Поряд з наданням знань і формуванням умінь суспільно-політичної дії політична освіта має забезпечувати формування певного морально-духовного стану людей – відчуття власної свободи і водночас відповідальності, віри у суспільні цінності. Саме такий стан І Жадан позначає поняттям „громадянськість [4; с.142]. Виховати громадянина на думку В. Косаревої – означає підготувати підрастаюче покоління до участі у розв'язанні сьогоденних та перспективних завдань держави. Виконати це завдання – означає сформувати у молодій людини комплекс особистісних якостей і рис характеру, що є основою специфічного способу мислення та спонукальною силою повсякденних дій, вчинків, поведінки [5; с.38].

Згідно з Концепцією громадянської освіти (розробленою групою українських педагогів у рамках проекту «Освіта для демократії в Україні») як комплекс інтегрованих знань громадянська освіта являє собою складну динамічну систему, що поєднує:

громадянські знання, на основі яких формуються уявлення щодо форм і способів функціонування громадянина у політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави;

громадянські вміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань;

громадянські чесноти – норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства [6; с.10].

Одночасно слід визначити шляхи, умови досягнення саме такого становища в системі освіти. На нашу думку, однією з таких передумов є „клімат навчання”. Якщо для нього характерні дискусії з актуальних проблем буття, самоврядні засади організації навчання, зустрічі з політиками, то це стає важливою протидією проявам упередженості викладання. Саме від цього залежать толерантність і конструктивна критика, несприйняття всього, що намагаються нав'язати.

Громадянська освіта в демократичному суспільстві покликана навчати індивіда зберігати власну автономію у стосунках з іншими людьми і державою, ефективно захищати власні інтереси. Така освіта має бути осмислена як своєрідне звільнення людини, її визволення, але не від зовнішніх пут, а від власної нерішучості, нездатності відчувати свою соціальну значущість, гідність, свободу й рівність у стосунках з іншими. Політичну освіту суспільства, що трансформується, відрізняє те, що поряд з консервативною складовою (і це ріднить її з політичною соціалізацією і політичним вихованням) вона містить у собі елемент пізнання нового, інноваційного прориву. Це дозволяє порушити баланс устояних знань і уявлень про цей світ чи його складові і, як наслідок, підштовхнути суспільні сили до змін. Домінантою політичної освіти в демократичному суспільстві є участь у самоврядуванні, адже найповніше ідеали демократії втілюються в життя, коли кожен член громади долучається до суспільних справ. Отже, політична освіта є важливим засобом подолання громадянської байдужості й апатії. Громадянська освіта базується на тих же загальнопедагогічних і дидактичних *принципах*, що й освіта в цілому. Проте, превалюючими для неї на даному етапі трансформації суспільства є:

гуманізм означає пріоритетність ідеї прав і свобод людини, творчий розвиток особистості, виховання людської гідності, поваги до приватної власності, розуміння значущості особистісної автономності; співвіднесення освітніх вимог з можливостями та природними здібностями дитини;

демократичність означає виховання духу соціальної солідарності, справедливості, вміння конструктивно взаємодіяти із суспільством та приймати рішення; передбачає діалогічний характер освіти, суб'єктно-суб'єктні відносини між педагогами і учнями, атмосферу взаємоповаги та довіри у шкільному колективі, учнівське самоврядування, відкритість і зв'язок школи з іншими агентами

процесу соціалізації (сім'єю, дитячими і молодіжними громадськими організаціями, засобами масової інформації, церквою тощо);

зв'язок з практичною діяльністю передбачає пріоритетність для системи громадянської освіти навчання і виховання умінь і дій, зорієнтованість учнів на навички соціальної взаємодії, вміння самостійно аналізувати різноманітні ситуації, перш за все у своєму життєвому середовищі, вміння самостійно приймати відповідальні рішення і діяти у правовому полі;

зорієнтованість на позитивні соціальні дії означає цілеспрямованість громадянської освіти на соціальні сподівання учнів, набуття позитивного досвіду соціальних дій, формування позитивного іміджу компетентної громадянськості;

наступність і безперервність означає поетапне, відповідно до вікових особливостей, розширення інформаційного, виховного, інструментального (практичного) обсягу системи освіти для демократії, що бере початок у дошкільному вихованні, включає всі етапи середньої, вищої, професійної освіти, а також освіти для дорослих; передбачає виховання потреби вчитися навичок громадянськості протягом усього життя;

міждисциплінарність означає навчання і виховання громадянськості в процесі вивчення різних навчальних дисциплін; узгодження змісту навчальних програм з метою та завданнями громадянської освіти;

культуrowідповідність передбачає врахування у змісті громадянської освіти етнонаціонального, регіонального культурного і звичаєвого контексту, зв'язок шкільного колективу з місцевою громадою, участь у спільних із нею соціальних, культурних, природоохоронних акціях;

полікультурність означає наповненість громадянської освіти ідеєю універсальності прав людини, а також ідеєю етнокультурного розмаїття України, Європи, світу, правової рівності національних культур; передбачає виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, поваги до представників інших культур, найперше – в учнівському середовищі; означає практичну реалізацію прав представників української нації, інших етнічних спільнот на розвиток і збереження своєї мови, культурної самобутності у контексті формування української політичної нації;

плюралізм означає виховання поваги до засад політичної, ідеологічної, етнонаціональної, расової різноманітності; уникнення екстремістських поглядів і поведінки у житті шкільного колективу, виховання толерантного ставлення до різних світоглядних, політичних доктрин, релігійних переконань, до діяльності у школі різних молодіжних громадських організацій; виховання усвідомлення неприйнятності будь-якого політичного екстремізму.

У Рекомендаціях Комітету міністрів Ради Європи визначено умови набуття молоддю європейських країн громадянської компетентності [7; р.4], які є актуальними й для пострадянських держав, що трансформуються. До них належать:

- активна участь учнів, студентів, викладачів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- демократизація методів навчання та виховання, взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу;
- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема, реалізація педагогічних проектів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);
- сприяння дослідженням, індивідуальному навчанню та ініціативі;
- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання, зокрема, в рамках зазначених вище педагогічних проектів;
- заохочення обмінів, зустрічей і партнерства між учнями, студентами та вчителями з різних навчальних закладів з метою поліпшення міжособистісного взаєморозуміння;
- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню в суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності й поваги до культурної та релігійної багатоманітності;

- зближення формальної та неформальної освіти;
- встановлення відносин громадянського партнерства між школою та сім'єю, громадою, трудовим колективом і ЗМІ.

Сучасна громадянська освіта має здійснюватися як органічне поєднання індивідуальної та групової роботи, лекційного монологу та інтерактивних методів (ділові ігри, „мозкові штурми”, ситуаційні випадки, круглі столи, дискусії тощо), залучення юнацтва до участі в дослідницьких проектах, публічних обговореннях актуальних проблем, в тому числі і в пресі. Демократичну політичну освіту молодих громадян – громадянську освіту – слід розуміти як безперервний, багаторівневий процес, що охоплює *різні періоди життя людини*. При визначенні змісту політичної освіти в середніх та вищих загальноосвітніх навчальних закладах, побудові логіки його викладання слід виходити з очікуваного образу політично освіченої людини, що має бути бажаним результатом педагогічних зусиль.

Визначальними також мають бути психологодидактичні особливості кожної *вікової категорії учнів і студентів*. Якщо говорити про обумовлення змісту політичної освіти віковими категоріями, то слід зазначити, що належить розрізняти такі вікові етапи політичної освіти: 1) дошкільне виховання й початкова освіта; 2) шкільна освіта; 3) вища і професійна освіта; 4) освіта дорослих [8; с.87].

Перший з перелічених етапів є початком соціалізації особистості. Тут відбувається формування головних цінностей та настановлень особи, почуття людської гідності, поваги до інших, толерантності, схильності до несилових способів розв'язання конфліктних ситуацій, почуття солідарності й готовність співпрацювати з іншими людьми.

На другому етапі соціалізації відбувається формування системи цінностей і настановлень людської поведінки. Тоді дитина отримує знання і формує вміння, необхідні для життя в суспільстві. Саме на цьому етапі важливого значення набуває когнітивна складова політичної освіти – систематичні, всеохопні знання про влаштування суспільства, його інститути й керівні органи, про закони й правила, що визначають стосунки людей між собою та з владою, перебіг суспільних процесів, про права, свободи, привілеї та, з іншого боку, про відповідальність і обов'язки людини і держави.

Третій етап – це розширення й поглиблення знань про права людини, осмислення філософських, культурних, юридичних і економічних передумов, формування громадянської позиції та суспільно-політичної орієнтації особистості.

Нарешті, на четвертому етапі політична освіта покликана сприяти безперервній реадaptaції дорослої людини до змін, що відбуваються в суспільстві та в її власному соціальному статусі.

На першому етапі політична освіта може здійснюватися як епізодичне й фрагментарне включення в освітній процес інформації, цінностей та дій, що стосуються питань громадянства, держави, суспільного порядку тощо.

На етапі шкільної освіти елементи політичного навчання мають бути інкорпоровані у викладання таких дисциплін, як історія, мови, географія. До того ж, у старших класах може йтися про самостійну дисципліну, спрямовану на формування демократичної громадянськості. Особливістю завдань громадянської освіти *в початковій школі (1 – 5 класи)* є створення умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. На цьому ступені розвиваються комунікативні здібності дитини, що дозволяють їй інтегруватися в суспільство, уміння спілкуватись і розв'язувати конфліктні ситуації через діалог. Закладаються основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина.

В основній школі (6 – 9 класи), одночасно з поглибленням знань своєї та морально-етичної складової громадянської компетентності, наголос повинен бути зроблений на соціальну складову громадянської компетентності, що забезпечує учнів знаннями і уміннями, що необхідні для участі у житті школи й громади (співпраця, співробітництво, комунікації, повага до інших, толерантна поведінка, права та обов'язки, плюралізм, розв'язання конфліктів, громадянське суспільство).

У старшій школі треба концентрувати увагу на політологічні, правові й економічні аспекти громадянської компетентності, які передбачають розуміння сутності демократії, форм участі

громадян у житті суспільства і держави, прав і обов'язків, прав і свобод людини, форм і функцій державної влади, процесів прийняття рішень та контролю за ними, суті ринкових відносин, економічних чинників розвитку демократичного суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні освіти є здатність учня свідомо застосовувати набуті знання, уміння та навички для вирішення проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства [6; с. 15-16].

На етапі вищого і професійного навчання політична освіта здійснюється у вигляді спеціальних курсів, обсяг і концептуальна глибина яких корелюють з фахом, що освоюється. Адже профільне навчання надає додаткові можливості щодо громадянської освіти, а особливо – соціально-гуманітарний напрям, який об'єднує історичний, правовий, філософський та економічний профілі. Серед проблем, що існують у розвитку громадянської освіти в Україні й потребують якнайшвидшого розв'язання, – визначення її змісту, застосування відповідних їй методів викладання, розробка навчальних програм і посібників, використання інформаційних технологій у процесі навчання, підвищення кваліфікації викладачів. Однак це питання потребує окремого дослідження і розробки. Розробляючи відповідні курси поглибленого змісту, елективні та факультативні бажано насамперед, пропонувати учням програми громадянознавчого змісту, наприклад: «Права людини», «Культура толерантності», «Громадянське лідерство», «Основи демократії», «Громадянин і влада» тощо. Саме міжпредметний підхід до розуміння змісту і форми громадянської освіти, на нашу думку, повинен стати домінуючим в цілому ще й в силу тієї обставини, що цьому предметові не відповідає жодна наукова дисципліна [2; с.45]. Перетворення школи та ВНЗ на центри навчання, дослідження місцевих проблем (краєзнавства, історії, самоврядування, основ демократії) і тим самим формування демократичної культури молоді – це перспективний напрямок розвитку української освіти, який потребує осмислення та подальшого розвитку. Тим паче, що в країні вже існують і діють освітні мережі викладання та вивчення громадянської освіти й основ демократії, що були створені на основі плідної співпраці вітчизняних та іноземних фахівців і експертів.

Зрештою, на рівні освіти дорослих політична освіта знову набуває епізодичного характеру і може забезпечуватися практикою підвищення кваліфікації, самоосвітою за допомогою засобів масової інформації тощо [8;с. 86]. Для вирішення цих проблем, на думку деяких дослідників, спершу слід створити систему демократичного громадянського виховання населення і політичного просвітництва в суспільствах, що трансформуються. Особливо це стосується молодого покоління із залученням найкращої демократично зорієнтованої частини наукової, педагогічної та управлінської інтелігенції. При цьому необхідним є подолання системи норм, стереотипів, цінностей, які залишилися нам у спадок після комуністичного тоталітаризму [12; с.88].

Наслідком і результатом громадянської освіти, на думку А. Карнаух, має бути формування особистості, яку характеризують наступні якості: 1) почуття власної гідності, шанування прав людини і вміння їх захищати. Про права людини не досить лише знати, необхідно навчитися сприймати їх як беззаперечну цінність - власну та загальну. Важливо вірити в те, що люди дійсно мають права, цінують їх, вмотивовані їх використовувати й захищати; 2) уміння мислити критично й незалежно, вимогливо ставитися до влади. Громадянська освіта має бути зорієнтована на розвиток уміння індивідів міркувати, аналізувати, порушувати питання, шукати відповіді на них, робити власні висновки, адекватно орієнтуватися в політичній ситуації, адаптуватися до суспільних стосунків, захищати свої інтереси. Головне тут полягає в тому, щоб навчитися сприймати державу не як джерело благодаті чи, навпаки, загрозу автономії особистості, а як інституцію, скеровану систематично й кваліфіковано управляти соціальними справами. Критично вимогливе ставлення громадян до влади – неодмінна передумова демократичної держави; 3) відданість демократичним цінностям, віра в них, сповідування таких цінностей суспільного життя, як права людини, верховенство права, справедливість. Громадянська освіта - це не лише засвоєння певної суми знань, а ще й культивування цінностей демократії, формування готовності особистості діяти відповідно до вимог законності і справедливості; 4) політична освіченість, компетентність. Ця риса політичної культури визначається мірою опанування людиною базових знань про статус особистості, права людини, про суспільство, в якому вона живе, його історію,

культуру, традиції і звичаї, про відповідальність особистості за використання власних прав, природу і устрій держави, порядок і процедури її функціонування, можливості громадян впливати на рішення і дії влади, брати участь у діяльності громадських організацій, політичних партій;

5) знання, визнання і дотримання законів. Ознакою демократичної громадянськості, громадянською чеснотою є здатність особи з повагою ставитися до норм і правил, прийнятих в суспільстві, виконувати обов'язки, покладені на неї громадою. Дотичним до цього показником громадянськості є лояльність – визнання чинних законів, повноважень влади, згода перебувати в наявному „правовому полі”. Культура громадянськості визначається рівнем юридичної освіченості людей, розумінням того, що є законним, а що незаконним; б) толерантність і готовність до компромісу, до розв'язання конфліктів шляхом певних угод. Ця риса демократичної політичної культури передбачає усвідомлення особистістю множинності й різноманітності світу, повагу до інтересів і прав інших, готовність до взаємовигідного розв'язання конфліктів; 7) участь у спільних справах. Завдяки громадянській освіті молодь має пересвідчитися в тому, що стабільне існування вільного й законодавчо врегульованого суспільства, ефективне розв'язання проблем життя громади потребують їх безпосередньої й зацікавленої участі, вміння робити виважений вибір, знання правил і процедур ухвалення рішень та їх реалізації. Участь у житті громади, зокрема й учнівського (студентського) колективу, має стати важливою складовою змісту громадянської освіти [8; с. 84-85].

Перед сучасною Україною стоїть завдання формування такої освітньо-виховної системи, яка б, головним чином, була здатна виступити своєрідним рушієм національного прогресу та платформою демократичних політичних доктрин для різноманітних політичних сил. Необхідно усвідомити, що суб'єктами політичної освіти є не тільки школи і вищі навчальні заклади, а й політичні партії, гуртки та курси при громадських організаціях, союзах, усілякі фонди соціальної спрямованості, суб'єкти молодіжної (державної і недержавної) політики, армія, освітні центри при конфесіях, система підготовки і перепідготовки кадрів державних службовців – усі ці складові політичної системи, які чинять вплив на формування політичної культури особистості у суспільстві, що трансформується.

Література:

1. Branson M. S. The Role of Civic Education. A Forthcoming Education Policy Task Force Position Paper from the Communitarian Network / M. S. Branson. - Washington: DC Center for Civic Education, 2002. — 49 p.
2. Іванов М. Що таке „громадянська” і що таке „політична” освіта? / М. Іванов // Політичний менеджмент.- К.: 2003. - № 4. - С. 41-49.
3. Іванов М. С. Деякі проблеми вироблення державної стратегії освіти й виховання громадянина сучасної України/ М.С Іванов // Вісник Національної академії державного управління при Президентові України. Науковий журнал. – К.: 2003. - № 3. - С. 311 - 315.
4. Жадан І.В. Ціннісний вимір політичної культури в Україні / І. В. Жадан // Культура України: цілісність у регіональній різноманітності: [матер. Всеукраїнської науково-практичн. конф] 19 листопада 2008р. — К.: Інститут соціальної та політичної психології НАН України, 2009. - С. 137-151.
5. Косарева Н. І. Особливості громадянського виховання студентської молоді / Н.І. Косарева // Громадянське виховання студентської молоді в умовах трансформації суспільства : [ред. М.П.Лукашевич та ін.]. — Черкаси:1998. - С.36-42.
6. Громадянська освіта: методичний посібник для вчителя / С. Позняк і, О. Пометун, П. Вербицька, О. Войтенко, Дж. Бетелл і Д. Ройл та ін. - К.: Вид-во Етна-1, 2008. - 194 с.
7. Education for Democratic Citizenship 2001—2004: Recommendation (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship/ Adopted by the Committee of Ministers on 16 October 2002 at the 812th meeting of the Minister' Deputies. — Strasbourg: Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2002) - 38. p.
8. Карнаух А. Громадянська освіта як засіб формування політичної культури молоді / А.Карнаух // Політичний менеджмент. – К.: 2007. - № 6. - С. 82 - 89.